

דימוי הציפור בריקוד המופשט: ריקודי "ציפורים" של נועה אשכול

מאמר זה עוסק בשלושה ריקודי 'ציפורים' מאת נועה אשכול שכותרתם: ציפורים גדולות, ציפורים ארוכות צוואר וציפורים קטנות על עץ. ריקודים אלה נכתבו בכתב-תנועה. כתב-התנועה נוצר בשנות החמישים על-ידי פרופ' נועה אשכול ופרופ' אברהם וכמן. זוהי שיטה מובנית לכתיבת תנועות גוף האדם. השיטה מתבססת על התכונות הפיזיולוגיות של גוף האדם ועל מודל מרחבי המאפשר תאור של תנועות הגוף. שיטת הכתב עוסקת בניתוח והגדרת תופעות תנועתיות הנראות לעין ומעבירה אותן למערכת סימנים גרפיים המסמלים תנועה. אלו הם תווים לתנועה, בדומה לשפת המוסיקה שיש לה כתב תווים, שהם הביטוי הגרפי לצלילים.

אני אעזר בקטע העפרוני (L'alouette Calandrelle) מתוך קטלוג הציפורים (8-1956, Catalogue D'oiseaux) מאת אוליבייה מסיאן (Olivier Messiaen), כנקודת התייחסות לדימוי ה'ציפורי' הקיים ביצירות אלה. המוסיקה והריקוד הן שתי צורות ביטוי קרובות שהתנועה במימד הזמן היא הגורם המשותף ביניהן: במחול – תנועה מוחשית של אברי הגוף במרחב, ובמוסיקה – תנועה מופשטת של צלילים.

שמות הריקודים והיצירה המוסיקלית מעידים על זיקה כלשהי לתפישה המימטית של הציפור. אולם, בעוד שהכותרת בריקודים מציגה קטגוריה רחבה המצביעה על ציפור כללית, ומתייחסת בהכללה לאפיונים מסוימים של הציפור: ארוכת צוואר, קטנה וגדולה, מסיאן ביצירתו המוסיקלית 'קטלוג הציפורים' מציג תפישה פרטנית בהרבה, ומעניק לציפוריו שמות: עפרוני, נץ, חוגלה וכדומה.

שירת הציפורים משמשת מקור השראה למסיאן. מסיאן האזין לקולות הציפורים במחוזות שונים בצרפת, ורשם את צליליהן כפי ששמע. דימוי הציפור כסמל לחופש, האיכויות הקוליות, הקישוטיות והערבסקיות, היוו את גורם המשיכה של מסיאן לציפורים. ביצירה של מסיאן ניתן למצוא ביטוי מימטי, המנסה לחקות את קריאת הציפור וגם את תנועתה. מסיאן חורג מן

המקובל במוסיקה ה'אבסולוטית' המבוצעת באמצעות כלים בלבד, מנותקת מכל טקסט, ונשלטת על-ידי תהליכים מוסיקליים מופשטים, ושם את הדגש על המימזיס של הצליל, הריתמוס והתנועה. לעומת זאת, ביצירת המחול, נועה אשכול מנסה להשתחרר מן המימטיות. הריקודים מוצגים בפני המתבונן בצורתם החשופה והמינימליסטית, ללא שימוש באמצעים דרמטיים ובאמצעים תיאטרוניים: עלילה, תפאורה ותלבושות. נועה אשכול ביקשה לשחרר את הריקוד אפילו מן המוסיקה, המופשטת מכל האמנויות, ולעסוק בתנועה נקיה החפה מהשפעות חוץ-תנועתיות.

חקירת אפשרויות התנועה של הגוף האנושי והשימוש בהגדרות התנועתיות הנובעות מכתב-התנועה משמשות כמאגר וכחומר גלם ליצירת הריקודים. הכתב מאפשר יצירת תהליכים תנועתיים בעלי ארגון מבני היוצרים צרופים חדשים והוא המוביל להתנסויות התנועתיות. מתוך אלה צמחו ועלו הריקודים של נועה אשכול על מרכבותם וייחודם האסתטי.

תהליך העבודה הקומפוזיציוני בשיטה זו אינו תהליך קונוונציונאלי שיוצא מרעיון דימויי כלשהו, אלא תהליך חקירה של תנועות גוף האדם ורישומם. ההתייחסות אל גוף-האדם כאל מכלול של איברים נפרדים, כאשר כל איבר משמש מעין קול בתוך מערכת רב-קולית מאפשר ליצור אקורדים תנועתיים מגוונים, היוצרים מבנים שונים בכל ריקוד. יפי התנועה נובע מן ההתכוונות לדיוק התנועתי במרחב ומן המורכבות התנועתיית. ההתנתקות וההשתחררות מן התכנים ומן הסממנים החיצוניים המסורתיים מובילה לידי ביטוי אבסטרקטי ויצירת שפה תנועתיית שונה.

את מידת הפשטה הגבוהה בריקודים אלה אפשר לראות על-פי תהליך העבודה. השלב הראשון בעבודתה של נועה אשכול היה חקר של תנועה ורישומה בכתב-תנועה, שהובילה לתהליך תנועתי מורכב. תהליכים תנועתיים אלה שמשו כחומר גלם ליצירת הריקודים. לאחר שהשפה התנועתיית גובשה הוסיפה נועה את הנחיותיה לרקדנים באופן מילולי ורק אז העניקה את הדימויים השונים של הציפורים. הגיבוש הסופי של היצירה בכללותה נעשה עם

הרקדנים. התוספת של הדימוי על גבי הרובד החקירתי מציגה בריקוד הן את האספקט המימטי והן את האידיאה של הציפור. נועה אשכול כיצרת העניקה ליצירתה הריקודית דימויים שאינם עומדים בסתירה לנאמנות ולמחויבות של תהליך החקירה התנועתית. בריקודי נועה אשכול, הפן ההבעתי אינו ניתן בהוראות הביצוע, בפרטיטורה הריקודית, כפי שניתן למצוא בפרטיטורות מוסיקליות בהן המלחין על-ידי הוספת מילים כתובות מעל לתווים מתווה למבצע את הדינמיקה המוסיקלית ואת אופן ההבעה הנדרש של היצירה. לתפישתה, כתב-התנועה הוא אמצעי טכני בלבד ותפקידו להעביר את התנועה בצורה מדויקת באמצעות סמלים גרפיים ללא מטענים אמוציונליים. כהקדמה לפרטיטורה הריקודית, נועה אשכול כותבת הנחיות לגבי קריאת הפרטיטורה, אולם לא הנחיות המורות על האופן ההבעתי של הביצוע. נועה אשכול מוסיפה את המילה המעניקה את הדימוי רק כאשר היא עובדת עם הרקדנים. זוהי 'תורה שבעל-פה' המעניקה למילים את יכולת ההעברה האקספרסיבית הנובעת מן הדימוי שאין באפשרות הכתב להביע.

מקומו של הדימוי בריקודי "ציפורים"

ריקודי "ציפורים" לקוחים מתוך הסוויטה Right- Angled Curves (זוויות-ישרות) מקושטות). השימוש בשם גיאומטרי שאינו מתייחס לגוף האנושי מצביע על דרך חקירת התנועה ומחדד את הפן האבסטרקטי של היצירה הריקודית. זוויות-ישרות מקושטות מציג את כותרת- העל, המצביעה על תהליך תנועת אבסטרקטי. כותרות הריקודים: Great Birds (ציפורים גדולות), Long Necked Birds (ציפורים ארוכות צוואר), Small Birds in Trees (ציפורים קטנות על עץ), מרמזות על תפישה מימטית של ציפור בעלת מאפיינים כלליים רחבים, ולא ציפור ספציפית. נועה אשכול מציגה תפישה תנועתית השואפת לאבסטרקט באמצעות התחייבות לנושא התנועתית הנחקר, והתמזרות משפה תנועתית שאיננה ריקודית טהורה. אולם, הוספת הדימוי ה'ציפורי' יוצרת סתירה לכאורה, כי התנועה היא בעיקרה אבסטרקטית אבל הוסף גוון מימטי חזק המצביע על חוזקו של הדימוי, ועל הצורך של נועה בדימוי לצורך הוספת נדבך נוסף לעבודתה הקומפוזיציונית – הצורך בהבעה.

אציג את שלושת ריקודי הציפורים כאשר כל ריקוד מאופיין בשפה תנועתית שונה. בתחילת כל ריקוד אתייחס למרכיבים התנועתיים, ובהמשך אציג כיצד המרכיבים התנועתיים מקבלים משמעויות מימטיות נגזרות.

כל ריקודי הסוויטה זוויות-ישרות מקושטות מבוססים על מוטיב תנועתי פשוט – ידיים לפנים, לצדדים והורד, כאשר טווח התנועה הוא של 90 מעלות. מוטיב תנועתי זה בן שלוש תנועות בסיסיות מעובד בצורות שונות בריקודים אלה:

הרחבת המשפט התנועתי לשש תנועות באמצעות "ראי" או "רוורס" (הלוך וחזור), הרחבה לאיברים נוספים, יצירת קנון תנועתי בין האיברים, והעברת תפקיד המוטיב לאיברים נוספים.

ציפורים גדולות

בריקוד ציפורים גדולות הגו קיבל את תפקיד המוטיב, ובידיים שונה מסלול התנועה לתנועות מעגליות (קונוסים). תנועות הגו מלוות בתנועות רגליים מעגליות גדולות, ובהעברות משקל גדולות הנושאות את הגוף עליהן. צירופם של כל המרכיבים יוצרים את דימוי הציפור הגדולה.

התנועה בידיים ישרות מעניקה את התחושה של ציפור גדולה בעלת מוטת כנף גדולה.

הצרוף של תנועות מעגליות בידיים ותנועה מישורית בגו יוצרים במרחב מסלולים תנועתיים שונים ויוצרים מכלול שלבים בתעופת הציפור: הטיית הגוף קדימה למצב של רכינה יוצר את הדימוי של התבוננות הציפור מטה ממקום גבוה בזמן תעופתה.

תנועות הגו מלוות בתנועות רגליים מעגליות יוצרות הן בתנועתן והן בתנוחתן דימוי של ציפור העוצרת לרגע באוויר או עומדת על רגל אחת.

העברות המשקל הגדולות של הרגליים תוך כדי הטיית הגו והפנייתו במרחב, והידיים

הפרושות לכל אורכן מעניק את תחושת הדאייה של הציפור.

בתחילתו של כל משפט תנועתי נוצר דימוי של ציפור רגע לפני שהיא ניתקת ממרומי צוק,

וזאת באמצעות עליה על קצות האצבעות של רגל אחת, והרמה של הרגל השניה בתנועה

מעגלית, תוך הרכנת הגוף קדימה.

אל התהליך התנועתי נוסף קישוט המצטרף לתהליך הריקודי ומעשיר את הדימוי ה'ציפורי'.
נועה אשכול הבדילה בין מה שהיא מכנה השלד המניע את הרצף התנועתי לבין קישוטים
ותוספות המעשירות את התנועה. דוגמא לקישוטים: פתיחתן וסגירתן של אצבעות כף היד
כמתארות את קצות הכנפיים, עלייה על קצות האצבעות המעניקה תחושה של התרוממות מן
הקרקע, תנועת הראש לאחור ולפנים יוצרת ציפור המתבוננת או חופנת את ראשה ומנקה
נוצותיה.

ניתן לראות כי הידיים משמשות גם כמקור גדול, על-ידי חיבורן במרחב וכליאת החלל
שביניהן, ובכך השימוש בידיים כדימוי לכנפיים, שהוא דימוי קונוונציונאלי, מתרחב ומושאל
לאברים נוספים של הציפור.
חלוקת תפקידי הזמן, בריקוד ציפורים גדולות, יוצרת יחסים מרחביים שונים בין הרקדנים.
דרך השימוש בזמן באמצעות תנועות מהירות ואיטיות נוצרת הפרדה בין הרקדנים אך נוצרות
גם נקודות מפגש ביניהם. לעיתים נוצר חיבור של שני רקדנים מול רקדן שלישי, ולעיתים כל
רקדן נע לבדו. הדבר יוצר רב-קוליות, וזוויות ראייה שונות במרחב, היוצרות אקורדים
תנועתיים מגוונים.

ציפורים קטנות על עץ

להבדיל מן הריקוד ציפורים גדולות, בריקוד ציפורים קטנות על עץ הידיים קבלו את תפקיד
המוטיב והגו קיבל את מסלול התנועה המעגלית. שתי הידיים נעות בקנון פשוט – יד אחר יד.
את ה'ציפור הקטנה' מאפיינת התנועה המעגלית בכפות הידיים (קצה האיבר), לעומת
השימוש בתנועת היד הנפרשת לכל אורכה בציפורים גדולות.
הגו כחטיבה אחת, מבצע קונוס גדול בחזית, שלאחריו בתהליך של הפרדה היוצר הקטנה של
התנועה, מופיע קונוס בחלקי הגו השונים: אגן, בית חזה וראש. מהלך הגו יוצר שרשרת
תנועה של ירידה ועליה הדרגתית.
הגו הנע בתנועות מעגליות שונות: לפנים, ימינה ושמאלה לסירוגין, משנה את מסלול תנועתם
של האיברים במרחב והופך את תנועת הידיים הפשוטה למורכבת.

בציפורים קטנות על עץ הגוף משמש כאנסמבל. אין זו ציפור אחת יחידה כמו בציפורים גדולות אלא ציפורים קטנות רבות היושבות על עץ. כפות הידיים, הראש, האגן וכפות הרגלים נעים לסירוגין בתנועות מעגליות קטנות כשכל איבר מתפקד כציפור קטנה. השימוש בקצות האיברים – כפות ידיים, כפות רגליים ושוקיים יוצר את תחושת ריבוי הציפורים בגוף.

מורכבות הריקוד מציגה את הגוף הן כמכלול והן כחלקיו: הגוף הוא לעיתים העץ, אולם הוא בו בזמן גם הציפורים היושבות עליו וגם הציפור הקטנה הבודדת הכורעת ורוחצת במעין גומת חול נסתרת.

הציפורים הגדולות דואות בשמים ואילו ציפורים קטנות על עץ קרובות יותר לקרקע, הדבר בא לידי ביטוי בתנועת הכריעה לאדמה והירידה ההדרגתית, וכן ביצירת תנועות זעירות הקרובות יותר לגוף.

הקישוט הנוסף בריקוד זה הוא התנועה הקונית בכפות הידיים, המתבצעת לכל ארכו של הריקוד, לעיתים יד אחר יד, ולעיתים שתי כפות הידיים נעות ביחד. התנועה המעגלית באיברים יוצרת תחושה של רכות ועידון להבדיל מן הריקוד ציפורים גדולות הבנוי מחטיבות גוף גדולות.

בריקוד ציפורים קטנות על עץ, הרקדנים רוקדים ביחד (חד-קולי, אוניסון), סולן מול שנים, או שלושה קולות נפרדים היוצרים במרחב מפגשים שונים בין הרקדנים. נוצרת רב-קוליות, הן בגוף הרקדן והן בין הרקדנים הנעים במרחב. על-ידי שינוי החזיתות במרחב נוצרות מחוות ריקודיות בין הרקדנים.

ציפורים ארוכות צוואר

המוטיב התנועתי בריקוד זה מורחב לחלקי היד – זרוע, אמה וכף-יד ושזור בתוכו. התהליך התנועתי מבוצע בשתי הידיים בצורת קנון מורכב בו יד רודפת יד אולם לא כחטיבה אחת אלא בחלוקה לתת-איברים. חלוקת היד לזרוע, אמה וכף-יד, יוצרת את הצגת היד בצדדים

שונים שלה, היוצרים גוונים שונים לאותה תנועה. הגו נע בתנועה מעגלית ובהפניות ימינה ושמאלה כחטיבה אחת כשתנועת הגו שזורה אף היא בתהליך התנועתי. מתוך הטיפול בחומר התנועתי של חלוקת האיבר לזרוע, אמה וכף-יד, צמחה הצורניות ה'עגורית'. בציפורים ארוכות צוואר הדימוי לעגורים נוצר מחלוקת היד כאשר האמה הכפופה ביחס לכף ולזרוע יוצרת את הדימוי לצוואר העגור, והכף הכפופה היא מעין ראשו של העגור. גם בריקוד זה ההתייחסות אל כל איבר כאל קול נפרד או ככלי אחר במערך התזמורתי יוצרת רב-קוליות בגוף הרקדן. רב-קוליות זו יוצרת מורכבות תנועתית גבוהה המחייבת התמודדות והתארגנות קוארדינטיבית של הרקדן.

בין הידיים נוצר קנון תנועתי כאשר כל יד מתחילה את הקנון ממצב תנוחה שונה, כך שצורת הצוואר ה'עגורי' ותנוחתו משתנה במהלך הריקוד, וכשהיד מתיישרת נוצר דימוי הן של הפשלת צוואר העגור לאחור והן של כנף המתכנסת אל גוף העגור, וכף היד המתפקדת כראש העגור מסתכלת לאחור ועוקבת אחר התנועה.

עיקר הדימוי ה'עגורי' נמצא בתנועתן של הידיים, אולם גם בריקוד זה צירופם של איברים נוספים, כמו הראש והגו, מעצימים את הדימוי. נוצרת דואליות מעניינת, הרקדן הוא העגור עצמו ובגופו הוא מגלם עגורים נוספים.

צורת ההתקדמות היא בצעדים גדולים ואיטיים וניתן להבחין אף בחלוקת הרגל לשלושה חלקים: ירך, שוק וכף היוצרים מעין צעדי התקדמות של עוף-מים בעל רגלים ארוכות. חלוקת הרגל יוצרת את תחושת ההתארכות של הרגל.

בעוד שנועה אשכול ביצירתה הריקודית מנסה להגיע אל המופשט, מסיאן יוצא מאמנות אבסטרקטית ומוסיף לה ממד מימטי. מסיאן הועיד את יצירתו לפסנתר למרות הקונוונציה הרווחת במוסיקה התוכניתית המעניקה לכלי הנשיפה, ובמיוחד לחליל, את תפקיד הציפור. בעבודתו של מסיאן מתפתחת מערכת יחסים מורכבת בין עולם הטבע לבין הנרטיב הקומפוזיטורי של שפתו הפסנתרנית. למרות מורכבותה של היצירה, על הדיסוננטיות שלה, שפתה בהירה ושקופה ועונה לכוונות המלחין. הטקסט והוראות הביצוע בצירוף של המלודיה

חוברים יחד ומסייעים בהבנת היצירה. מובן מאליו כי צלילי הפסנתר אינם נשמעים כפי שהם מצלצלים בטבע. היצירה היא ביטוי לניסיון של לקיחת חומרים מוסיקליים מעולם הטבע והעברתם לפסגה קומפוזיציונית מוסיקלית.

Hold במאמרו "הציפורים של מסיאן" טוען כי הציפורים של מסיאן הן טרנספורמציה דמיונית יותר מאשר תעתיק אותנטי. אם אמנם התכוון מסיאן להיות נאמן למודל המקורי, היה עליו לבחור כלי אחר המתאים יותר מן הפסנתר אשר אינו יכול לבצע קרשנדו מתמשך או לנגן מרווחים הקטנים מחצאי טון, או לבצע גליסנדו אמיתי כפי שזה בא לידי ביטוי בשירת הציפורים. הפסנתר ככלי אינו יכול לבטא את הגוון הצלילי של הציפור. שירת הציפורים אינה תואמת לסולמות של המוסיקה המערבית ולכן רק אנסמבל לחלילים ופיקולו יכול לחקות בצורה אותנטית את שירת הציפורים. מסיאן הלחין את 'שירת הציפורים עם שחר' לא באופן המדויק כפי ששמע, אלא בסגנון היכול להיקרא "impressionistic verism" - נאמנות למציאות.¹

לדעתי, למרות הסממנים המימטיים, שתי היצירות- העפרונ, וריקודי "ציפורים" של נועה אשכול, מבקשות להציג את האידיאה של הציפור. מסיאן חיפש דרכים משלו להביע בצורה אמנותית את הציפור, והרחיב את האלמנטים הפשטניים של חיקוי הציפור באמצעות: צליליות חדשה, מרקמים, דיסוננטים, וחילופי משקל. בדרך זו נוצרה אינטרפרטציה מוסיקלית מופשטת. נועה משתמשת בדימוי המימטי של ה'ציפור', אולם התוצאה בריקודיה אינה קונוונציונאלית האומרת ידיים הן כנפיים, אלא הידיים ואברי הגוף משמשים כמכלול דימויים ציפוריים. התנועה של הציפור מתייחסת לאידיאה של הציפור, והאידיאה היא אבסטרקטית. נועה מפיקה מן הגוף האנושי את מירב היכולות התנועתיות המצויות בגוף הרקדן ומביאה אותו לידי מימוש הפוטנציאל התנועתי באמצעות הפגשתו עם התמודדויות קוארדינטיביות מורכבות. על הרקדן להיות בעל שליטה על תנועת אברי גופו, ולהיות מודע לרב קוליות המופקת על ידי גופו וליחסים המרחביים הנוצרים תוך כדי תנועתו.

¹ Trevor Hold, "Messiaen's Birds", Music and Letters, 52 (1971), pp.116.

נראה שנועה אשכול אינה מוצאת קונפליקט בשיתוף הדימוי בתהליך החקירה התנועתית, אולם קיימת הפרדה ברורה בתהליך היצירה. הדימוי צמח מן החומר התנועתי והוא מהווה חלק בלתי נפרד בתוך תהליך היצירה. השפעתו של הדימוי על הרקדן תורמת ליכולת הביטוי האישי הן התנועתי והן ההבעתי, ויוצרת אצל הצופה, בשילוב עם הכותרת המכילה רמיזה מימטית, כר נרחב לפרשנות וציפייה לאינטרפרטציה תנועתית. הענקת הדימוי המילולי, הערך המוסף, הן לרקדן והן לצופה, היא סטייה מן הטוהר האידיאלי של האבסטרקט, היכולה ללמד על כוחו וערכו של הדימוי.

ביבליוגרפיה

כהן, דליה, מזרח ומערב במוסיקה, ירושלים: הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, תשמ"ו.

Eshkol, N., and A. Wachmann, Movement Notation, Weidenfeld and Nicolson, London, 1958.

Eshkol, N., Right Angled Curves: Dance Suite, The Movement Notation Society, Holon, 1975.

Hold, T., "Messiaen`s Birds", Music and Letters, 52, no. 2, (April 1971), pp. 124-113.

Messiaen, Olivier. "L`Alouette Calandrelle", in Catalogue D`oiseaux., ed. by Alphonse Leduc(Paris: no publisher, no date).

Sadie, S. The New Grove Dictionary of Music and Musicians, vol 12, (London: Macmillan, 1980), s.v. "Olivier Messiaen".

נספחים:

Eshkol, Noa, "Great Birds", "Small Birds in Trees", "Long Necked Birds" in Right Angled Curves: Dance Suite, The Movement Notation Society, Holon, 1975.

Messiaen, Olivier. "L`Alouette Calandrelle", in Catalogue D`oiseaux., ed. by Alphonse Leduc(Paris: no publisher, no date).